

NUKENTĖJUSIOJO SĄVOKA LIETUVOS IR KITŲ VALSTYBIŲ BAUDŽIAMAJAME PROCESĖ

Doc. dr. Petras Ancelis, dr. Saulius Juzukonis

Lietuvos teisės universitetas, Teisės fakultetas, Baudžiamojo proceso katedra
Ateities 20, 2057 Vilnius
Telefonas 271 46 39
Elektroninis paštas sjuzukonis@takas.lt

Pateikta 2002 m. gruodžio 30 d.

Parengta spausdinti 2002 m. gruodžio 23 d.

*Recenzavo Lietuvos teisės universiteto Teisės fakulteto Baudžiamojo proceso katedros vedėjas
dr. Alvydas Barkauskas ir šio fakulteto Kriminalistikos katedros profesorius habil. dr. Samuelis Kuklianskis*

S a n t r a u k a

Žmogaus teisių apsauga baudžiamajame procese reikalauja suteikti nukentėjusiam asmeniui tokią procesinę padėtį, kuri jam atvertų plačias galimybes aktyviai ginti savo teisėtus interesus šio proceso metu.

Vis dėlto diskutuojant apie nukentėjusiojo teisinės padėties gerinimą svarbiausias klausimas – ar vienodai suvokiame nukentėjusį kaip baudžiamųjų procesinių santykių subjektą. Straipsnio autoriai nagrinėja, kaip nukentėjusysis traktuojamas Lietuvos bei užsienio valstybių teisės aktuose, teisinėje literatūroje, tarptautinės teisės šaltiniuose.

Išnagrinėję kertinius probleminius aspektus, autoriai pateikia savo siūlymus, kaip tobulinti nukentėjusiojo sąvoką, nurodo kitus nukentėjusiojo padėties gerinimo būdus.

Asmenys, kurių atžvilgiu buvo padaryti nusikaltimai, tiek teisės aktuose, tiek teisės literatūroje, tiek kasdiniame gyvenime įvardijami skirtingai: „nusikaltimo aukos“, „nukentėjusieji“, „asmens, nukentėję dėl nusikaltimo“. Dabartinės lietuvių kalbos žodyne žodis „nukentėjęs“ aiškinamas „kas nukentėjęs, patyręs kokią nelaimę, nuostolį“ [6, p. 437]. Žodis „auka“ suprantamas kaip nuo kokios nors nelaimės nukentėjęs ar žuvęs žmogus arba nuostolis ar žala, prisiimti ko nors labui [6, p. 62]. Kaip matyti, žodžio „auka“ turinys yra daug platesnis nei nukentėjęlio, juo galima apibūdinti visiškai kitokio, platesnio pobūdžio, nei mes nagrinėjame, sritis. Užsienio valstybių teisės aktuose tokie asmenys dažniausiai apibūdinami žodžiais (terminais) „victim“ (auka, nukentėjusysis), „injured party“ (nukentėjusioji šalis) [1, p. 510, 232], „person harmed (suffered) by criminal act“ (asmuo, nukentėjęs dėl nusikalstamos veikos). Suprantama, visi šie žodžiai (terminai) turi bendrą bruožą, t. y. nusako objektą, kurio atžvilgiu buvo padaryta pavojainga, teisei priešinga veika.

Kad būtų galima apibrėžti „nukentėjusį“ baudžiamajame procese, reikėtų išskirti bendrus požymius asmens, nukentėjusio nuo teisės pažeidimo ir ginančio savo pažeistas teises bei interesus teisme bei atitinkančio tam tikras sąlygas: pirma, jo teisės bei teisėti interesai turi būti pažeisti veiksmais, kurie uždrausti baudžiamaisiais įstatymais, antra, žala turi atsirasti dėl veiksmų [4, p. 5–34]. Tai, mūsų supratimu, sudarytų prielaidas plačiau pažvelgti į tyrinėjamą problemą, išryškinti pranašumus bei trūkumus. Be to, nukentėjusiojo sąvoką, mūsų nuomone, reikia nagrinėti kompleksiskai, remiantis tiek tarptautinių organizacijų, užsienio valstybių, tiek ir teorinėmis bei praktinėmis nuostatomis, rekomendacijomis bei teisine patirtimi.

1948 m. gruodžio 10 d. Visuotinėje Žmogaus Teisių Deklaracijoje [25, p. 12–19], 1950 m. Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijoje [26, p. 30–68], 1966

m. gruodžio 16 d. Tarptautinių pilietinių ir politinių teisių pakte [25, p. 31–53], priešingai nei kaltinamasis, nukentėjusysis neminimas.

1985 m. Pagrindinių teisingumo principų nusikaltimų ir piktnaudžiavimo valdžia aukoms deklaracijoje – specialiame tarptautinės teisės akte, skirtame asmenų, patyrusių nusikalstamą poveikį, problemoms, vartojama sąvoka „nusikaltimo auka“. Deklaracijos 1 straipsnyje numatyta, kad nusikaltimo auka – tai asmuo, kuriam individualiai arba kolektyviai, pažeidžiant galiojančius valstybių narių nacionalinius baudžiamuosius įstatymus, taip pat ir draudžiančius nusikalstamą piktnaudžiavimą valdžia, dėl veikimo arba neveikimo buvo padaryta nuostolių, apimančių kūno sužalojimus arba moralinę žalą, emocinius išgyvenimus, materialinę žalą arba esminį pagrindinių žmogaus teisių pažeidimą. Taigi asmuo laikomas nusikaltimo auka neatsižvelgiant į tai, ar buvo nustatytas, suimtas, atiduotas į teismą, nuteistas teisės pažeidėjas, nepaisant teisės pažeidėjo ir nusikaltimo aukos giminystės ryšių. Nusikaltimo aukomis gali būti ir artimi giminaičiai, tiesioginiai išlaikytiniai, asmenys, kuriems buvo padaryta nuostolių bandant suteikti pagalbą nusikaltimo aukai, kurios skurdi padėtis, arba užkertant kelią viktimizacijai.

2001 m. kovo 15 d. Europos Sąjungos Taryba priėmė sprendimą dėl nusikaltimo aukų padėties baudžiamajame procese ir apibrėžė nukentėjusiojo sąvoką: „nukentėjusysis (angl. *victim*) – tai asmuo, kuris tiesiogiai arba dėl neveikimo patyrė fizinę, psichinę žalą, emocinių išgyvenimų arba ekonominių nuostolių, saugomų valstybių narių baudžiamaisiais įstatymais“ [10, p. 1–4].

Nukentėjusiojo sąvoka Didžiosios Britanijos baudžiamojo proceso įstatymuose nėra pateikta. Nukentėjusiojo asmens statuso specifiką teisės aktuose lemia šios šalies sukurta sudėtinga teisėsaugos institucijų struktūra. Kol nukentėjusiojo byla nagrinėjama, jis pats priverstas „judėti“ tarp įvairių teisėsaugos institucijų, grandžių. Priešingai nei kontinentinės Europos kai kurių šalių įstatymuose, nukentėjusysis Didžiosios Britanijos baudžiamajame procese dalyvauja tik kaip kaltintojo liudytojas. Byloje jis tik duoda parodymus, tačiau nukentėjusiojo parodymai reikalingi tik tuo atveju, jeigu teismo ginčo metu jie naudingi teisminiam nagrinėjimui.

Didžiojoje Britanijoje nukentėjusiais laikomi asmenys, kurie privalo padėti policijai ir teismui bei reikalui esant duoti parodymus, o viso proceso tikslas yra užtikrinti teisminį persekiojimą ir teisingai išnagrinėti kaltininko bylą. Nukentėjusiųjų padėtis ėmė gerėti 1990 m. vasario 22 d., kai Didžiosios Britanijos Vyriausybė priėmė „Aukų chartiją“, kurioje buvo išvardytos visų žinybų, įgyvendinančių teisingumą, pareigos, susijusios su nusikaltimo aukomis. (Nuo tada vasario 22 d. kasmet Europoje minima Tarptautinė pagalbos nusikaltimo aukoms diena.)

JAV teisės bilių rengėjai rėmėsi Anglijos įstatymų tradicijomis. Jų teisės aktuose nukentėjusiųjų teisės atskirai taip pat neminimos, o nukentėjusiųjų vaidmuo baudžiamajame procese apsiriboja tik pranešimu apie nusikaltimą ir dalyvavimu byloje liudytoju [20]. Pirmą kartą JAV teisės aktuose nukentėjusio asmens sąvoka minima 1980 m. Viskonsino valstijos kongreso priimtame „Nusikaltimo aukų teisių bilije“. 1982 m. JAV Prezidentas išleido įsaką „Dėl nusikaltimo aukų teisių“, kuriame pasiūlė nemažai įstatymo pakeitimų apginti nukentėjusiųjų nuo nusikaltimo asmenų teises teigdamas, kad kriminalinė justicija ir teisingumo sistema išsiderino, nusikaltimo aukos prarado apsaugą ir tapo bejėgės ir kad tokia padėtis turi būti ištaisyta [21]. Vėliau visas nukentėjusiojo teisinės padėties reguliavimo mechanizmas bei elgesio su nusikaltimo aukomis principai buvo įtvirtinti ne tik daugelyje JAV valstijų, bet ir federalinėse konstitucijose bei įstatymuose.

Pirmiausia reikėtų išskirti 1982 m. federalinį „Nukentėjusiųjų ir liudytojų apsaugos įstatymą [22]“, kuris nustatė JAV federalinės justicijos sistemos institucijoms teisingo ir pagarbaus elgesio su nusikaltimo aukomis standartus, užtikrino jų garbę, orumą bei konfidencialumą, įtvirtino nusikaltimo aukos dalyvavimą teisminiame procese, taip pat teisę į apsaugą ir pagalbą. 1984 m. buvo priimtas Nusikaltimų aukų įstatymas [23], kurio reguliavimo objektu tapo nusikaltimo aukos socialinės apsaugos sistema. 1990 m., atsižvelgiant į tarptautinę patirtį, JAV priimamas Nusikaltimo aukų teisių ir restitucijos įstatymas [24], kuriame daugiausia dėmesio skiriama dėl nusikalstamos veikos padarytai žalai atlyginti ir restitucijai.

Bendra nukentėjusio asmens sąvoka pateikta JAV kodeksų (įstatymų sąvado) 42 skyriaus 10607 straipsnyje: „nukentėjusiuoju pripažįstamas asmuo, kuris tiesiogiai dėl nusikaltimo patyrė fizinę, emocinę arba piniginę žalą, taip pat juridinio asmens atstovas, jei nusikaltimas padarytas juridiniam asmeniui. Jeigu nukentėjusysis neturi 18 metų, yra neveiksnus arba numirė, tai nukentėjusiuoju pripažįstamas sutuoktinis, globėjai, tėvai, vaikai, brolis, kitas šeimos narys arba kitas teismo paskirtas asmuo“ [27].

Venesuelos baudžiamojo proceso kodekso 116 straipsnyje numatyta, kad nukentėjusiuoju pripažįstamas asmuo, kuris tiesiogiai nukentėjo nuo padaryto nusikaltimo, sutuoktinis arba asmuo, kartu gyvenantis ne trumpiau kaip dvejus metus, vaikai, tėvai, paveldėtojas, jei nukentėjusysis dėl nusikaltimo mirė, taip pat juridiniai asmenys [11].

Kontinentinės teisės sistemoje nukentėjusiojo statusas bei jo tesinės padėties specifika gerai atsispindi Vokietijos baudžiamojo proceso kodekse [19], kuriame nukentėjusiajam skirtas atskiras skirsnis. Pagal Vokietijos BPK nukentėjusysis gali dalyvauti kaip privatus kaltintojas, kaip kaltintojo padėjėjas ir kaip civilinis ieškovas. Be to, 374 straipsnis nustato, jog nukentėjusieji gali būti ne tik piliečiai, bet ir „korporacijos bendrovės bei kiti žmonių susivienijimai“.

Prancūzijos baudžiamojo proceso kodekse [12] neminimas nukentėjusysis kaip proceso dalyvis, jo procesinis statusas yra tik kaip civilinio ieškovo. Pagal Prancūzijos BPK 2 straipsnį pareikšti civilinį ieškinį, atlyginti dėl nusikaltimo ar nusižengimo padarytą žalą turi teisę kiekvienas, kuris asmeniškai patyrė žalą tiesiogiai pažeidus įstatymą. Civilinis ieškinytis gali būti pareiškiamas dėl bet kokios žalos rūšies: turinės, fizinės ar moralinės, jeigu ji kilo dėl faktų, sudarančių baudžiamojo persekiojimo objektą (BPK 3 str.). Pagal BPK 85 straipsnį bet kuris asmuo, patyręs padaryto nusikaltimo arba nusižengimo žalą, gali paduoti skundą. Nukentėjusiojo pripažinimas civiliniu ieškovu pagal Prancūzijos BPK galimas bet kuriuo proceso metu, iš anksto neįspėjus kitos šalies, turinčios teisę ginčyti pareikštą ieškovo civilinį ieškinį. Atsisakymas priimti civilinį ieškinį galimas tik tyrimo teisėjui priėmus motyvuotą nutarimą.

Italijos baudžiamojo proceso kodekso [13] 90, 91 straipsniuose numatyta, kad nukentėjusiuoju pripažįstamas asmuo, kuris nukentėjo nuo padaryto nusikaltimo; jei asmuo, nukentėjęs nuo padaryto nusikaltimo, miršta, tai nukentėjusiuoju tampa artimi giminaičiai, taip pat nukentėjusiais pripažįstami juridiniai asmenys. Italijos BPK, kitaip nei kitų minėtų šalių proceso įstatymuose, neįvartojama sąvoka „nukentėjusysis“; čia rašoma: „Asmuo, nukentėjęs nuo nusikaltimo“.

Austrijos baudžiamojo proceso kodekso nuostatos nukentėjusiojo asmens atžvilgiu yra iš naujo svarstomos ir tobulinamos. Bendro termino „nukentėjusysis“ Austrijos BPK nėra. Jis baudžiamajame procese dalyvauja kaip prokuroro padėjėjas arba liudytojas, arba kaip privatus asmuo. Jeigu nukentėjusysis patyrė žalą, tai jis, kaip privatus asmuo, gali dalyvauti įvairiu procesu metu. Nukentėjusysis, pareiškęs civilinį ieškinį baudžiamajame procese, tampa privačiu dalyviu ir įgyja teisę susipažinti su byla, užduoti liudytojams klausimus, gauti informaciją apie nagrinėjimo eigą teisme. Prokuroras yra įpareigotas nukentėjusį informuoti apie bylos medžiagą, ypač ikiteisminio tyrimo metu, kiek tai susiję su nukentėjusiojo interesais (galimybe atsisakyti kaltinimo, tapti prokuroro padėjėju). Jeigu prokuroras atsisako kaltinimo, tokio sprendimo nukentėjusysis apskųsti negali, tačiau turi teisę pats palaikyti kaltinimą kaip prokuroro padėjėjas [5].

Belgijoje nukentėjusiuoju laikomas „asmuo ir kiti, kurie dėl nusikalstamos veikos yra patyrę materialinę arba moralinę žalą. Juo gali būti visi asmenys (fiziniai, juridiniai), kurie nukentėjo nuo padaryto nusikaltimo, tačiau procese nukentėjusysis dalyvauja kaip liudytojas arba kaip nukentėjusioji šalis – civilinis ieškovas, pareiškęs reikalavimą atlyginti dėl nusikaltimo padarytą materialinę arba moralinę žalą.

Danijoje egzistuoja mišrus baudžiamasis procesas, reglamentuotas Teisingumo administravimo aktu. Čia nukentėjusiuoju laikomas tas, kieno privatūs interesai, saugomi baudžiamojo įstatymo, buvo pažeisti. Dėl visų nusikaltimų baudžiamąjį persekiojimą atlieka prokuroras, o asmuo, nukentėjęs nuo padaryto nusikaltimo, gali dalyvauti kaip subsidiarinis kaltintojas, tačiau tik tiriant tam tikras nusikaltimo rūšis. Jeigu prokuroras atsisako vykdyti

baudžiamąjį persekiojimą, nukentėjusysis tokį sprendimą gali apskųsti, – apie tokią galimybę jis turi būti informuojamas. Prokuroras privalo reikalauti atlyginti žalą, jeigu to pageidauja nukentėjusysis.

Suomijoje nukentėjusiuoju laikomas tas, kurio interesai, saugomi baudžiamojo įstatymo, buvo pažeisti, tačiau nukentėjusysis turi teisę būti subsidiariniu kaltintoju.

Graikijos baudžiamuosiuose įstatymuose numatyta, kad nukentėjusiuoju laikomas asmuo, kuris dėl padaryto nusikaltimo patyrė žalą. Nukentėjusysis gali būti tiek fizinis, tiek juridiniai asmenys. Nukentėjusysis baudžiamajame procese atlieka panašų kaip ir liudytojo vaidmenį, tačiau pareiškęs civilinį ieškinį tampa civiliniu ieškovu.

Airijoje nukentėjusiuoju laikomas bet kuris asmuo, patyręs bet kokią žalą, taip pat fizinų arba psichinių sužalojimų, emocijų sukrėtimų, ekonominių nuostolių, dėl padaryto nusikaltimo arba neveikimo, kurį draudžia baudžiamasis įstatymas [5, p. 83, 102, 131, 132, 270, 285].

Lenkijos baudžiamojo proceso kodekso 49 straipsnyje numatyta, kad nukentėjusiuoju pripažįstami fiziniai arba juridiniai asmenys, kurių interesai buvo tiesiogiai pažeisti arba jiems buvo iškilusi reali grėsmė. Nukentėjusiuoju taip pat pripažįstamos valstybinės įstaigos, savivaldybė, visuomeninės bei neturinčios juridinio asmens teisių organizacijos, draudimo bendrovės, išmokėjusios arba įsipareigojusios išmokėti draudimo išmoką. Be to, nukentėjusiuoju gali būti pripažįstamos institucijos, atliekančios tyrimą, jeigu dėl nusikaltimo padaryta žala valstybinei įstaigai, savivaldybei, visuomeninei organizacijai [15].

Latvijos, Estijos, Baltarusijos, Rusijos galiojančiuose baudžiamojo proceso kodeksuose esančią nukentėjusiojo sąvoką galima sutapatinti su galiojančia Lietuvos BPK sąvoka [8; 16; 17; 18], t. y. „nukentėjusiuoju pripažįstamas asmuo, kuriam dėl nusikaltimo padaryta moralinės, fizinės ar turtinės žalos“.

Nagrinėjant užsienio šalių baudžiamojo proceso kodeksų normas, reglamentuojančias nukentėjusiojo asmens procesinį statusą, jo tobulinimo tendencijas, paaiškėjo jog, „kriminalinė justicija realiame gyvenime nutolo nuo savo pirmąjį teisėtumo ir teisingumo įgyvendinimo nukentėjusiesiems asmenims, nes nukentėjusieji, besikreipiantys į kriminalinės justicijos pareigūnus, kad apgintų savo pažeistas teises ir teisėtus interesus bei atliktų savo pareigą – padėti pareigūnams tirti nusikaltimus, gauna menką paramą arba apskritai nesulaukia jokio dėmesio“ [9].

Vis dėlto susirūpinus būtent nukentėjusių asmenų, dalyvaujančių procesinėje veikloje, teisine padėtimi daugelyje šalių buvo pradėti tobulinti baudžiamieji bei baudžiamojo proceso įstatymai, rengiami ir priimami nauji. Išplečiant galimybę nukentėjusiajam dalyvauti procese kilo ginčų bei prieštaravimų, kaip nustatyti proceso šalių teisių balansą, kad nukentėjusiojo teisių plėtros tendencijos nesukeltų žalos kaltinamajam ir neapribotų tradicinių teisingumo principų.

Galiojančio Lietuvos BPK 60 ir 154 straipsniai arba naujojo BPK 28 straipsnio nuostatos leidžia priimti sprendimą asmenį pripažinti nukentėjusiuoju, jeigu nustatomas dėl nusikaltimo padarytos žalos faktas, taip pat ir paties nusikaltimo faktas. Tačiau vadovaujantis Lietuvos Respublikos Konstitucijos 31 straipsniu tik teismas gali asmenį pripažinti kaltu padarius nusikalstamą veiką. Kadangi nusikaltimo padarymas ir jo padariniai galutinai konstatuojami apkaltinamuoju teismo nuosprendžiu, tai asmenį pripažinti nukentėjusiuoju būtų galima tik baigus teisminį nagrinėjimą. Toks nukentėjusiojo pripažinimas, kai jis jau nebegali naudotis jam suteiktomis procesinėmis teisėmis, yra abejotinas ir teisiškai nepagrįstas. Patobulinta formuluočių galėtų būti: „asmuo pripažįstamas nukentėjusiuoju esant pakankamai duomenų, kad jam nusikalstama veika padaryta turtinės ar neturtinės žalos arba kilo grėsmė tokiai žalai atsirasti“. Tokiu atveju asmuo, pripažinus jį nukentėjusiuoju, galės laiku pasinaudoti jam suteiktomis procesinėmis teisėmis gindamas savo teises ir teisėtus interesus.

Labai svarbu ne tik teisingai nurodyti pripažinimo nukentėjusiuoju pagrindus, bet ir momentą, kai asmenį galima pripažinti nukentėjusiuoju.

Pagal galiojančią Lietuvos BPK nukentėjęs nuo nusikaltimo asmuo iš karto negali būti nukentėjusiuoju procesine prasme, kaip tai numato, pavyzdžiui, daugelis užsienio valstybių baudžiamojo proceso įstatymų. Toks pripažinimas paprastai įvyksta parengtinio (ikiteisminio)

tyrimo eigoje arba tik teisme (pvz., bylų sumariniame procese). Pagal galiojantį Lietuvos BPK 60 straipsnį (naujojo BPK 28 straipsnį), kad asmenį būtų galima pripažinti nukentėjusiuoju, reikia ne tik realiai padarytos žalos (baudžiamojo materialinio, faktinio pagrindo), bet ir kompetentingo pareigūno surašyto procesinio dokumento – nutarimo arba nutarties (baudžiamojo procesinio, juridinio pagrindo). „<...> pirmoji sąlyga lemia materialinį teisinį nukentėjusiojo apibrėžimą, o antroji nurodo, kokiomis sąlygomis nukentėjusysis tampa baudžiamojo proceso dalyviu, įgyja procesinių teisių ir pareigų“ [14, p. 22]. Galiojančio Lietuvos BPK 126 straipsnyje nustatyta baudžiamųjų bylų iškėlimo tvarka tik esant nukentėjusiojo skundai (privataus kaltinimo byloje), naujojo BPK 167 straipsnyje „ikiteisminio tyrimo pradžia tik pagal nukentėjusiojo skundą ar jo teisėto atstovo pareiškimą, ar prokuroro reikalavimą“ bei 407 straipsnyje „Privataus kaltinimo bylos“ procesas pradedamas tik tuo atveju, kai yra nukentėjusiojo skundas ar jo teisėto atstovo pareiškimas.

Nagrinėjant minėtas teisės normas kyla prieštaravimas: vienu atveju asmuo pripažįstamas nukentėjusiuoju, kai jau iškelta baudžiamoji byla ir atliekamas tyrimas, kitu atveju įstatymas numato teisę paduoti skundą, kad būtų iškelta baudžiamoji byla, o asmuo, naudodamasis tokia teise, jau laikomas nukentėjusiuoju, nors pagal įstatymą jis tokiu dar nėra pripažintas. Šis prieštaravimas kyla dėl nukentėjusiojo sąvokos procesinių ir materialinių kategorijų susipynimo vienoje sąvokoje, t. y. galiojančiame ir naujajame BPK terminas „nukentėjusysis“ vartojamas ne tik procesine, bet ir materialine prasme, t. y. nukentėjusiojo procesinį statusą asmuo įgyja tik tada, kai priimamas atitinkamas nutarimas arba nutartis, – tai įmanoma tik iškėlus baudžiamąją bylą arba pradėjus ikiteisminį tyrimą. Galiojančio Lietuvos BPK 9¹ straipsnis taip pat nustato, kad baudžiamoji byla gali būti nekeliamą, jeigu kaltininkas susitaikė su nukentėjusiuoju, t. y. asmuo vadinamas nukentėjusiuoju dar prieš iškeliant baudžiamąją bylą. Realiai nukentėjusiojo atsiradimas objektyvioje tikrovėje nesusijęs su kompetentingos teisėsaugos institucijos atliekamais nusikaltimo tyrimo metu tardymo veiksmais ir atitinkamai priimamais sprendimais. Padarytas nusikaltimas sukuria objektyvius padarinius – atsiranda nukentėjusysis. Procesinis įstatymas konstatuoja padarytos veikos faktą - atsiradusią žalą ir reglamentuoja tokią žalą patyrusio asmens, jau kaip baudžiamojo proceso santykių dalyvio, teises ir pareigas. BPK nukentėjusiojo sąvoka išreiškta remiantis materialinės teisės kategorijomis „nusikaltimas“, „žala“, ir „norint nustatyti nukentėjusįjį konkrečiame nusikaltime, reikia kreiptis į baudžiamosios (materialinės) teisės sritį, nes nukentėjusiojo samprata kildinama iš padarytos nusikaltimu žalos“.

Mūsų nuomone, tai teorinis ginčas, daugiausia siejamas su skirtingai vartojamais terminais. Pirma, iš esmės kalbame apie tą patį objektą, antra, formaliai sureikšminamas procesinio veiksmo atlikimas (pripažinimas nukentėjusiuoju). Taigi nukentėjusiojo sąvoka, tiksliau terminas, kitose teisės šakose bei teisės aktuose vartojamas skirtinga prasme.

Tarkime, Civiliniame kodekse gana plačiai vartojamas nukentėjusiojo terminas, pavyzdžiui, 1 knygos 6 skirsnyje „Padarytos žalos (deliktinėms) prievolėms taikytina teisė“ (1.43, 1.45, 1.46 str.), 6 knygos 2 dalyje „Sutarčių teisė“ (6.204, 6.208, 6.209, 6.217, 6.218 str.) arba XXII skyriuje „Civilinė atsakomybė“ (6.249, 6.253, 6.268, 6.270, 6.278, 6.279, 6.282, 6.283, 6.285-6.288, 6.290-6.292, 6.297-6.299 str.), tačiau sąvokos, kas yra nukentėjusysis, nėra.

Administracinių teisės pažeidimų kodekso 273 straipsnio 1 dalyje nurodyta, kad nukentėjusiuoju yra laikomas asmuo, kuriam dėl administracinės teisės pažeidimo yra padaryta moralinė, fizinė arba turtinė žala. Formuliuotė išoriškai labai panaši į BPK formuliuotę. Tam, kad asmuo taptų nukentėjusiuoju, administracinės teisės reguliavimo srityje nereikalingas joks kompetentingo pareigūno ar institucijos veiklos metu priimtas dokumentas. Nukentėjusiojo atsiradimo būtina sąlyga yra teisės pažeidimas.

Naujojo Baudžiamojo kodekso 38, 59, 60, 69, 71, 75, 135, 139, 180 straipsniuose visiškai pagrįstai vartojamas terminas „nukentėjęs asmuo“ (nesvarbu, ar kompetentingas pareigūnas priėmė nutarimą pripažinti nukentėjusiuoju ar ne), dar minimas žmogus, kreditorius, laiduotojas, akcininkas, nelygu kokiam konkrečiam baudžiamojo įstatymo saugomo santykio dalyviui nusikaltimas buvo padarytas.

Nukentėjusiojo sąvoka vartojama Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso bei operatyvinės veiklos dalyvių, teisingumo ir teisėsaugos institucijų pareigūnų apsaugos nuo nusikalstamo poveikio įstatyme (1996 vasario 13 N. I-1202), Liudytojų ir nukentėjusiųjų apsaugos nuo nusikalstamo poveikio programoje, patvirtintoje 1994 m. vasario 7 d. Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimu Nr. 86, Apsaugos nuo nusikalstamo poveikio laikinuosiuose nuostatuose, patirtuose 1997m. vasario 13 d. Lietuvos Vyriausybės nutarimu Nr. 119. Visuose šiuose norminiuose aktuose neaiškinama, kas yra nukentėjusysis. Todėl vėl neaišku, ar galima taikyti apsaugos nuo nusikalstamo poveikio priemones asmeniui, kuriam dėl nusikaltimo padaryta žala (tai atitiktų loginį baudžiamųjų įstatymų aiškinimą), nepaisant jo procesinės padėties, ar asmens pripažinimas nukentėjusiuoju baudžiamojo proceso įstatymo numatyta tvarka yra būtina apsaugos priemonių taikymo sąlyga.

Mūsų nuomone, delsimas pripažinti asmenį nukentėjusiuoju neleidžia laiku pasinaudoti procesinėmis teisėmis bei ginti savo teisėtus interesus. Taigi nusikaltimo auka gali ilgą laiką byloje būti tik pareiškėjas arba liudytojas. Visiškai suprantama, kad kuo anksčiau asmuo taps aktyviu baudžiamojo proceso santykių dalyviu, tuo greičiau jis galės naudotis suteiktomis procesinėmis nukentėjusiojo teisėmis [2, p. 206].

Apskritai galima paklausti, kam reikalinga labai formalizuota pripažinimo nukentėjusiuoju procedūra, kai neužtenka asmens pranešimo, smulkios apklausos, o priimamas specialus nutarimas arba nutartis. Iš esmės nukentėjusysis, padavęs skundą, tikisi pagalbos ir kokių nors veiksmų iš pareigūnų, kad būtų išsiaiškintos nusikaltimo aplinkybės, nustatyti bei patraukti atsakomybėn kaltininkai. Tačiau nukentėjusysis lieka nežinioje, kol jį vėl iškviečia pareigūnas, apklausia kaip liudytoją ir tik tada sprendžia, ar asmuo pripažintinas nukentėjusiuoju. Praktikoje šis reikalavimas dažnai vykdomas formaliai, kai nutarimas pripažinti asmenį nukentėjusiuoju su išvardytomis nukentėjusiojo teisėmis (deja, ir standartizuotame nutarimo blanke išvardytos ne visos nukentėjusiojo teisės, kuriomis jis galėtų pasinaudoti proceso eigoje) pateikiamas perskaityti ir pasirašyti. Ne paslaptis, kad praktinėje veikloje kartais nukentėjusiajam pateikiamas pasirašyti net neužpildytas blankas. Mūsų nuomone, nukentėjusiajam jo procesinės teisės turi būti išaiškinamos iš karto priėmus jo pranešimą arba pareiškimą. Apskritai būtų galima apsiriboti protokolo surašymu apie procesinių teisių išaiškinimą (panašiai kaip surašomas protokolas kaltinamajam išaiškinant teisę turėti gynėją) ir jo kopiją įteikti nukentėjusiajam asmeniui. Tokia nuostata papildomai įtvirtintų žmogaus teisių apsaugą ir tinkamą Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministro 2000 m. liepos 19 d. įsakymo Nr. 312 [7] įgyvendinimą – daugiau skelbti informacijos apie nukentėjusiųjų teises, neapsiriboti vien atmintinių įteikimu, o realiai suteikti galimybę pasinaudoti savo procesinėmis teisėmis.

Baudžiamajame procese atskirais atvejais įstatymo saugomas asmeninis interesas turi didesnę reikšmę, palyginti su tokiais socialinėmis vertybėmis kaip tiesos nustatymas. Pavyzdžiui, įžeidimo atveju būtent nukentėjusysis, remdamasis savo asmeniniu interesu, nutaria – paduoti skundą ar ne. Tokiais atvejais visuomenės interesai, susiję su tiesos nustatymu, nusikaltimo išaiškinimu ir teisingu kaltininko nubaudimu, tampa mažiau reikšmingi už asmeninį interesą. Palaikant tokią nuostatą labai svarbu, kokius tokio skundo arba pareiškimo reikalavimus ir kokią pripažinimo nukentėjusiuoju tvarką numatys įstatymų leidėjas. Kuo formaliesni bus reikalavimai, tuo sunkiau bus įgyvendinti pažeistas asmens teisės ir teisėtus interesus.

Manome, jog naujajame BPK pagrįstai numatyta procedūra, kai asmuo pateikia pareiškimą ikiteisminio tyrimo institucijoms, kurios gali atlikti patikrinamuosius procesinius veiksmus, kad nustatytų pagrindą atlikti ikiteisminį tyrimą, nes nebėra bylos iškėlimo stadijos. Tačiau apmaudu, kai naujojo BPK 28 straipsnyje aptinkama nuostata, jog nukentėjusiuoju asmuo pripažįstamas tik nustačius, jog dėl nusikalstamos veikos fiziniam asmeniui padaryta moralinė, fizinė arba turtinė žala ir išlieka nutarimo pripažinti nukentėjusiuoju procedūra.

Manome, kad asmens galimybė pasinaudoti nukentėjusiojo procesinėmis teisėmis apskritai lieka apribota, nes pripažinimo nukentėjusiuoju klausimo sprendimas priklauso vien nuo subjektyvios pareigūno nuomonės. Lietuvos Respublikos Seimas anksčiau Lietuvos nusikaltimų aukų rėmimo asociacijos iniciatyva [3, p. 158] įregistravo galiojančio Lietuvos

BPK 2, 17, 56, 60, 112, 154, 273 straipsnių pakeitimo ir papildymo įstatymo projektą [28] Nr. P-2379, kuriame siūloma spręsti pripažinimo nukentėjusiuoju procedūrą pakeičiant galiojančio Lietuvos BPK 60 straipsnio 1 dalį ir ją išdėstant taip: „Nukentėjusiuoju nedelsiant pripažįstamas asmuo, kai paaiškėja, kad jam padaryta moralinės, fizinės ar turtinės žalos“. Tačiau minėtas įstatymo pakeitimas nebuvo priimtas.

Formuluojant nukentėjusiojo sąvoką reikėtų dar panagrinėti, kaip baudžiamojo proceso teorijoje suprantama vienos ar kitos žalos rūšis. Fizinės arba turtinės žalos sampratos didesnių diskusijų nesukėlė, o moralinė žala iki pastarojo meto baudžiamajame procese neretai buvo suvokiama per siaurai, pavyzdžiui, kaip įžeidimo, šmeižimo ar kito nusikaltimo padarinys. Vis dėlto reikėtų sutikti su nuomone, kad moralinės žalos sąvoka vartotina ribotai vien jau dėl to, kad ir Civiliniame kodekse atskleidžiama ne moralinės, o neturtinės žalos samprata. Kita vertus, mūsų nuomone, ir fizinė žala taip pat gali būti suvokiama kaip neturtinės žalos rūšis. Apskritai labai svarbu suvienodinti teisinius terminus, siejamus su procesiniais santykiais visose teisės šakose, nes jie neretai turi didelę reikšmę priimant svarbiausius sprendimus baudžiamojoje procesinėje veikloje.

Mūsų nuomone, nukentėjusiuoju baudžiamajame procese pripažintinas ne vien asmuo, kuris patyrė konkrečią turtinę ar neturtinę žalą, bet ir tas, kuriam iškilo reali grėsmė tokiai žalai atsirasti. Be to, baudžiamojo proceso teisėje reikėtų įtvirtinti praktinėje veikloje nusistovėjusią tradiciją, kai nukentėjusiuoju pripažįstamas vienas iš mirusiojo asmens artimų giminaičių. Taip pat manytina, kad ir juridiniai asmenys galėtų turėti nukentėjusiojo procesines teises neapsiribodami civilinio ieškovo procesine padėtimi.

Apibendrinant galima pateikti šias išvadas:

– užsienio valstybėse nukentėjusiojo sąvoka teisės literatūroje, išskyrus Lenkiją, Rusiją ir kitas posovietines valstybes, nėra plačiai minima. Apsiribojama nurodant baudžiamojo proceso įstatymuose požymius, apibrėžiančius asmenis, kurie gali dalyvauti baudžiamajame procese tiek siaurąją prasme, tiek iki suteikiant šiai sampratai plačią prasmę;

– nukentėjusiojo sąvoka lietuviškoje teisės literatūroje ir įstatymuose taip pat nesuderinta ir neišsami, todėl nukentėjusįjį siūlytina apibrėžti taip: nukentėjusysis yra fizinis arba juridinis asmuo, apie kurį yra užtektinai duomenų, kad dėl nusikalstamos veikos jam padaryta turtinė ir/ar neturtinė žala, taip pat kad dėl pasirengimo arba pasikėsimo padaryti nusikalstamą veiką buvo iškilusi reali grėsmė tokiai žalai atsirasti. Nukentėjusiajam mirus arba esant nepakaltinamumo būklės, nukentėjusiuoju pripažįstamas artimas giminaitis arba kitas įstatyminis atstovas;

– asmuo pripažįstamas nukentėjusiuoju surašant nukentėjusiojo teisių ir pareigų baudžiamajame procese išaiškinimo protokolą iš karto, kai apie patirtą dėl nusikalstamos veikos žalą jis praneša ikiteisminio tyrimo įstaigai arba prokurorui arba tokias aplinkybes nustato pats ikiteisminio tyrimo įstaigos pareigūnas ar prokuroras. Šio protokolo kopija įteikiama nukentėjusiajam;

– jeigu baudžiamajame procese išnyksta pripažinimo nukentėjusiuoju pagrindai, priimamas motyvuotas nutarimas ir apie tai pranešama asmeniui, kurio atžvilgiu jis priimtas.

LITERATŪRA

1. Anglų–lietuvių kalbų teisės žodynas. – Vilnius. 1998.
2. *Ancelis P.* Nukentėjusiojo apklausos parengtinio tyrimo metu svarbiausi procesiniai atkintiniai, psichologiniai aspektai. Teisiniai medicininiai smurto aspektai: monografija. – Vilnius: LTU. 2002.
3. *Ancelis P.* Dėmesingumas nusikaltimo aukai, kaip prielaida kuriant atvirą visuomenę // Jurisprudencija: mokslo darbai Nr. 15(7). – Vilnius: LTU, 2000.
4. *Brienen M.E.I., Hoegen E.H.* Victims of Crime in 22 European Criminal Justice Systems: The Implementation of Recommendation (85) 11 of the Council of Europe on the position of the Victim in the Framework of Criminal Law and Procedure // Dissertation. University of Tilburg. Nijmegen. The Netherlands. 2000.
5. *Bochman Ch., Griesheim K-U.* Compensation Practices of States of the European Union Connected to Crimes Against Women // HEUNI Paper No.12. – Helsinki. 1999.

6. Dabartinės Lietuvių kalbos žodynas // S.Keinys ir kt. – Vilnius. 2000.
7. Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministro 2000 m. liepos 19 d. įsakymas Nr.312 „Dėl pareiškimų ir pranešimų apie nusikaltimus priėmimo, registravimo apskaitos ir nagrinėjimo policijos komisariatuose, nuovados bei kituose vidaus reikalų sistemos įstaigose instrukcijos“ // Valstybės žinios. 2000. Nr. 61-1876.
8. Latvijas Kriminalproceso Kodekss. – Riga, 1998.
9. Letter from Attorney General Jon Graham to Governor's Council on Victim's 1. 1993.
10. Council Framework Decision of 15 March 2001 on the standing of victims in criminal proceedings (2001/220/JHA) // Official Journal L 082, 22/03/2001.
11. Código Organico Procesal Penal De La Respublica De Venezuela // Gaceta Oficial N.º. 5.208 Extraordinario de 23 de enero de 1998.
12. Code De Procédure Pénale. Dolloz. 1994 – 1995.
13. Codice Di Procedura Penale Di Italia. Gazzetta Ufficiale. Nr. 477. 1988.
14. Квашин В.Е. Основы виктимологии. Проблемы защиты прав потерпевших от преступлений. – Москва. 1999. С. 122.
15. Kodeks postępowania karnego. Komentarz Tom I. – Warszawa. 1999.
16. УПК Эстонии // Правовые акты Эстонии №. 22-25. 1996.
17. УПК Республики Беларусь. – Минск, 1998.
18. УПК РСФСР с постанейными материалами // под общей ред. В. М. Лебедева. – Москва. 2000.
19. Strafprozeßordnung oder Mit GVG und Nebengesetze. – München: Klunknecht/Meyer – Großner, 1993.
20. Siffler J. Expanding The Role of The Victim in a Criminal Action. An Overview of Issues and Problems. Pepperdine L. Rev. 1984. P. 117, 125–126., Goldstein A. S. Defining the Role of the Victim in Criminal Prosecution. 52 Miss. LJ. 1982.
21. President task Force on Victims of crime. Final Report. – Washington D.C. December, 1982.
22. Victim and Witness Protection Act of 1982 // <http://www.findlaw.com>
23. Victims of Crime Act of 1984// <http://www.findlaw.com>
24. Victims Rights and Restitucion Act of 1990 // <http://www.findlaw.com>
25. Žmogaus teisės. Tarptautinių dokumentų rinkinys. – Vilnius: Mintis. 1991. P. 12–19.
26. Žmogaus teisės. Regioninių tarptautinių dokumentų rinkinys. – Vilnius: Mintis. 1993.
27. 42 US Code as of: 01/05/99 § 10607 (e) (2) // <http://www4.law.cornell.edu/uscode/42/10607.html>
28. <http://www.lrs3.lt>

The Concept of Victim in the Criminal Procedure of Lithuania and other Countries

Assoc. Prof. Dr. Petras Ancelis

Law University of Lithuania

Dr. Saulius Juzukonis

Law University of Lithuania

SUMMARY

In criminal procedure the protection of human rights requires to grant victims a special procedural status, which would enable them to take advantage of active protection of their rightful interests in criminal proceedings. However, when discussing about the improvement of the legal status of the victim the essential question is if we treat the victim as the subject of criminal procedural relations in the same manner. The purpose of the article is to analyse the concept of the victim in Lithuanian and foreign legislation, legal writings and sources of international law. Having analysed the essential factors, the authors have made suggestions regarding the improvement the status of the victim and made the following conclusions:

– the concept of the victim, with the exception of Poland, Russia and other post soviet states is not widely known. The laws abroad limit themselves to indicating features of persons who are eligible participants in the criminal proceedings. This way the concept is narrowed and a way too broad at times;

– the concept of the victim in criminal procedure is more a theoretical dispute linked to the usage of different terminology. First, the object under discussion is still the same, second the biggest importance is attached to formalities of recognizing the person as a victim. Therefore the concept of the victim, or the term „victim“ is used in a different sense in other legal fields and legislation.

– the concept of the victim has not been co-ordinated in Lithuanian legal acts and is not elaborated, therefore we propose defining the victim in the following way: victim shall be a natural or legal person about which sufficient data is available to confirm that as a result of criminal activities he has suffered physical or moral damages, as well as a result of preparation or attempt to commit a crime or there has been a great probability that the damage will occur. In the event of death of the victim, next of the kin or other statutory representatives shall be recognized victims;

– the person shall be recognized a victim by writing down the protocol of rights and duties of the victim in criminal proceedings as soon as the information about the damages sustained is available for the pre-trial investigation institutions or prosecutors office or the mentioned circumstances are established by an officer of pre-trial investigation institutions or prosecutor himself. The copy of the protocol shall be given to the victim;

– in the event the grounds for being recognised a victim disappear, a motivated decision on that must be made and the relevant person must be informed.

